

การสื่อสารทางการเมืองตามหลักพุทธธรรม ของพุทธทาสภิกขุ* BUDDHISM-BASED POLITICAL COMMUNICATION OF BUDDHADASA BHIKKHU

พระมหาธณวัฒน์ ปริยัตติเมธี, พระครูพิศาลพัฒนานุกิจ (สุจินต์ นันทมาศ),
อภิญญา ฉัตรช่อฟ้า

Phramaha Thanawat Pariyatmethi, Phrakhrui Pisanpatthananut (Sujin Nantamas),

Apinyar Chatchorfa

วัดศรีบุญเรือง จังหวัดเลย

Wat Si Bunruang, Loei Province

Corresponding Author E-mail: Thanawat25252538@gmail.com

บทคัดย่อ

บทความวิชาการนี้ผู้เขียนมีวัตถุประสงค์เพื่อวิเคราะห์การสื่อสารทางการเมืองตามหลักพุทธธรรมของพุทธทาสภิกขุ โดยกล่าวถึงการสื่อสารทางการเมือง การใช้พุทธธรรมในทางการเมือง และการสื่อสารทางการเมืองตามหลักพุทธธรรม พุทธทาสภิกขุในฐานะผู้ส่งสารนับเป็นพระสงฆ์ที่มีบทบาทสำคัญที่ใช้หลักพุทธธรรมในทางการเมือง โดยประยุกต์หรือนำเอาหลักธรรมทางพระพุทธศาสนาไปใช้ให้เป็นประโยชน์ เพื่อยกระดับคุณภาพชีวิตและจิตใจของมนุษย์ ผ่านสื่อหลากหลายรูปแบบ เช่น การเทศนาผ่านช่องทางต่าง ๆ ทั้งที่วัด โทรทัศน์ วิทยุ และสื่อสิ่งพิมพ์ ซึ่งท่านได้ให้ความสำคัญกับศีลธรรมว่าเป็นสิ่งที่คุ้มครองรักษาความสงบสุขให้แก่สังคม และนำพามนุษย์ผ่านพ้นวิกฤตทางการเมืองไปได้ แนวทางการสื่อสารทางการเมืองของพุทธทาสภิกขุ ไม่ได้ระบุเป็นการเฉพาะเจาะจงว่าในขณะช่วงเวลานั้น ระบบการเมืองแบบใดที่ดีที่สุด และเหมาะสมต่อสังคมไทย หากแต่ท่านได้ให้หลักการกว้าง ๆ ไว้ว่า การเมืองที่ดีควรมีลักษณะอย่างไร ซึ่งต้องการให้มนุษย์ให้ความสำคัญกับธรรมะ นั่นคือศีลธรรม หากทุกคนมีศีลธรรมในการดำเนินชีวิตแล้ว ระบบการเมืองแบบใดก็ย่อมเป็นประโยชน์ต่อส่วนรวมทั้งสิ้น ซึ่งหลักธรรมที่สอดคล้องกับแนวทางดังกล่าว ได้แก่ 1. ทศพิธราชธรรม (ธรรมของนักปกครอง) 2. อปริหานิยธรรม 7 (ธรรมอันไม่เป็นที่ตั้งแห่งความเสื่อม) 3. พรหมวิหาร 4 (ธรรมเครื่องอยู่อย่างประเสริฐ) 4. สาราณียธรรม 6 (ธรรมเป็นที่ตั้งแห่งความให้ระลึกถึง) 5. อัมมาชิปไตย (ถือธรรมเป็นใหญ่) และ 6. ทิฏฐธัมมิกัตถประโยชน์ 4 (ธรรมที่เป็นไปเพื่อประโยชน์ในปัจจุบัน) การสื่อสารทางการเมืองตามหลักพุทธธรรมของพุทธทาสภิกขุ จึงเป็นกรอบแนวทางในการใช้พุทธธรรมนำการเมือง หรือการพัฒนาสังคมบนฐานพุทธธรรม สารที่ท่านสื่อจึงสามารถนำมาปรับใช้กับบริบทสังคมปัจจุบันได้ ซึ่งขึ้นอยู่กับทัศนคติและโลกทัศน์ของผู้รับสารว่าจะประยุกต์ใช้หลักการดังกล่าวอย่างไร เพื่อให้เกิดประโยชน์สูงสุดแก่สังคมส่วนรวมต่อไป

คำสำคัญ: การสื่อสารทางการเมือง; หลักพุทธธรรม; พุทธทาสภิกขุ

Abstract

The objective of this academic article is to analyse political communication according to Buddhадharma of Buddhадasa Bhikkhu by referring to political communication, the use of Buddhадharma in politics and political communication according to Buddhадharma of Buddhадasa Bhikkhu. Buddhадasa Bhikkhu, as a source, is reckoned as a monk who has a vital role in using Buddhадharma in politics by applying or implementing Buddhist principles for

*Received September 21, 2024; Revised November 15, 2024; Accepted November 18, 2024

the best benefits of society as a whole in order to improve the quality of life and the human spirit through various media or channels such as preaching through multiple channels including preaching at temples, on television, radio and print media. Buddhadasa Bhikkhu gave importance to morality, which is the thing that protects and maintains peace in society and leads humans through political crises. The political communication approach of Buddhadasa Bhikkhu needed to specify precisely what type of political regime was best and suitable for Thai society at that time. Still, he did give broad principles about what good politics should look like. He wants people to pay attention to Dhamma so that they have morality. When everyone has morality in their lives, any form of political system is possible for the benefit of all citizens. The Dhamma principles that correspond to such approaches are: 1. Ràjadhamma: virtues or duties of the king; 2. Aparihāniyadhamma: things leading never to decline but only to prosperity; 3. Brahmavihāra: Holy Abidings, 4. Sāraōāyadhamma: states of conciliation, 5. Dhammādhipeyya: supremacy of the Dhamma or righteousness, and 6. Diṅṅhadham mikattha-saṣvattanika-dhamma: virtues conducive to benefits in the present. Political communication, according to the Buddhadharma of Buddhadasa Bhikkhu, is, therefore, a framework for using Buddhism to lead politics or social development based on Buddhadharma. Thus, the messages that he communicated can be adapted to suit the current social context, which depends on the attitude and vision of the receivers and how they would apply the principles to bring maximum benefit to society.

Keywords: Political Communication; Buddhadharma; Buddhadasa Bhikkhu

บทนำ

การเมืองเข้ามาอยู่ในชีวิตประจำวันของประชาชนตลอดเวลาอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้ เนื่องจากรัฐและประชาชนมีปฏิสัมพันธ์กันแทบทุกด้านไม่ว่าจะเป็นด้านเศรษฐกิจ และสังคม ซึ่งส่งผลต่อการดำรงชีวิตส่วนใหญ่ของประชาชน (Mueller, 1973) การสื่อสารทางการเมือง (Political Communication) จึงเป็นกระบวนการทางการเมืองที่เกี่ยวข้องกับการแลกเปลี่ยนข้อเท็จจริง ทักษะ และความคิดเห็น ตลอดจนประสบการณ์ต่าง ๆ ในทางการเมืองระหว่างบุคคล ที่จะต้องประกอบด้วยปัจจัยหรือองค์ประกอบต่าง ๆ 4 ประการ คือ 1. ผู้ส่งสาร (Source) 2. สาร (Message) 3. สื่อหรือช่องสาร (Channel) และ 4. ผู้รับสาร (Receiver) (Berlo, 1960)

ในทางการเมืองพบว่า พระสงฆ์ได้เข้ามามีบทบาทในการสื่อสารทางการเมืองโดยใช้หลักพุทธธรรมชี้นำสังคมหลายรูป โดยแสดงบทบาทในลักษณะการเผยแผ่หลักธรรมทางพระพุทธศาสนาที่สามารถนำไปประยุกต์ใช้ในทางการเมือง และชี้นำให้ผู้คนเห็นถึงการนำหลักธรรมคำสอนไปประยุกต์ใช้ในชีวิตประจำวันในบริบทต่าง ๆ เช่น การเทศนาในวัดวาอาราม และผ่านทางสื่อทั้งโทรทัศน์ วิทยุ หนังสือ และระบบสังคมออนไลน์ สะท้อนให้เห็นถึงความเชื่อมโยงระหว่างเรื่องของพระพุทธศาสนา กับแนวคิดการจัดการความรู้ในแง่มุมที่ต่างกันไป (มงคลชัย วิริยะพินิจ, 2566) ในปัจจุบัน ตัวอย่างเช่นพระเทพปฏิภาณวาทิ ในฐานะผู้ส่งสาร ได้มีวิธีการสื่อสารหลักคำสอนของพระพุทธเจ้ามาใช้ได้อย่างแจ่มแจ้งที่มีเนื้อหาสาระทางสังคม เศรษฐกิจและการเมืองโดยตรงไปตรงมา ท่านเป็นพระภิกษุที่มีวาทศิลป์ทั้งร้อยแก้วและร้อยกรอง นำเสนอแนวทางการแก้ไขปัญหามองทางการเมืองของประเทศ โดยใช้สื่อกระแสหลัก เช่น วิทยุ โทรทัศน์ และสื่อสิ่งพิมพ์ต่าง ๆ ใน

รูปแบบของการเทศนา การบรรยาย การแสดงปาฐกถา รวมถึงการใช้สื่อสังคมออนไลน์ทั้งยูทูบ และเฟซบุ๊กซึ่งมีผู้รับสารเป็นจำนวนมากที่มีความสนใจทางการเมือง (สุรพล สุษะพรหม และนันทนา นันทวโรภาส, 2562)

หากพิจารณาในอดีตจะพบว่า การเผยแพร่หลักธรรมคำสอนของพุทธศาสนาเป็นการใช้หลักพุทธศาสนาเข้ามากล่อมเกลาคิดใจให้ประชาชนมีความละเอียดรอบคอบ ความซื่อสัตย์สุจริต และบ่มเพาะให้ความรู้เกี่ยวกับการเมืองการปกครองที่ถูกต้อง เพื่อสร้างกระบวนการเรียนรู้จนเกิดสัมมาทิฐิ สามารถนำไปปรับใช้ได้เป็นอย่างดี เพื่อส่งเสริมกระบวนการมีส่วนร่วมของประชาชนที่อยู่บนฐานพุทธธรรม เกิดการรู้จักสามัคคีในชุมชนได้ (ธีระวุฒิ อรุณเวช, 2554)

การสื่อสารความคิดทางการเมืองตามแนวพระพุทธศาสนาของพุทธศาสนิกชนยังเป็นการนำพุทธธรรมมาประยุกต์ใช้ในศาสตร์ของการเมืองการปกครอง หรือรัฐศาสตร์ เป็นแนวคิดที่ตีความคำสอนทางพระพุทธศาสนาเข้ากับศาสตร์สมัยใหม่ (สุรพล สุษะพรหม, 2560) แม้จะไม่ใช่อำนาจทางการเมืองโดยตรงที่ส่งไปยังองค์กรทางการเมือง (Political Organization) แต่ถือว่าการสื่อสารไปยังผู้ที่มีส่วนเกี่ยวข้องกับการเมือง ตลอดจนประชาชนทั่วไปที่ไม่ใช่นักการเมือง (McNair, 2007) สามารถนำไปประยุกต์ใช้ได้ ซึ่งปรากฏคำสอนในสื่ออย่างกว้างขวาง และถูกนำมาใช้ในการวิเคราะห์เพื่อศึกษาตามแนวทางคำสอนของท่านอย่างหลากหลาย ตัวอย่างงานเขียนของพุทธศาสนิกชนที่สำคัญ เช่น ธรรมะกับการเมือง การปกครองเผด็จการ ระบบสังคมนิยมตามหลักพระพุทธศาสนา ธัมมิกสังคมนิยม (Dhammic Socialism) การกลับมาแห่งศีลธรรม และคู่มือมนุษย์ ซึ่งแม้จะเป็นงานเขียนที่ผ่านเวลามานานแล้วแต่ยังคงทันสมัยและใช้ได้จนถึงปัจจุบัน จึงมีความสำคัญอย่างยิ่งยวดต่อการใช้เป็นแนวทางในการศึกษาถึงการสื่อสารทางการเมืองตามหลักพุทธธรรมของพุทธศาสนิกชน ซึ่งเป็นการสื่อสารผ่านสื่อที่สามารถยกระดับจิตใจของมนุษย์ให้สูงขึ้นในสังคมประชาธิปไตยของไทย

การสื่อสารทางการเมือง

คำว่า การเมือง คือ “การช่วยกันแก้ปัญหาของบ้านเมืองหรือของสังคมทั้งหมดหรือของโลกก็ได้” (พุทธศาสนิกชน, 2531) การเมืองจึงเข้ามาอยู่ในชีวิตประจำวันของประชาชนตลอดเวลา เนื่องจากรัฐและประชาชนมีปฏิสัมพันธ์แทบจะทุกด้านไม่ว่าจะเป็นเศรษฐกิจ และสังคม โดยส่งผลกระทบต่อดำรงชีวิตส่วนใหญ่ของประชาชน (Mueller, 1973) ด้วยเหตุนี้การเมืองจึงมีความสำคัญกับประชาชน เนื่องจากเรื่องของมนุษย์เป็นเรื่องที่เราหลีกเลี่ยงไม่ได้ และแม้แต่หมู่บ้านซึ่งเป็นหน่วยสังคมที่เล็กที่สุด ก็เป็นเรื่องที่เราหลีกเลี่ยงไม่ได้ เพราะเราก็คือคนหนึ่งในหมู่บ้าน เหล่านี้จึงเป็นสิ่งที่หลีกเลี่ยงไม่ได้ที่จะไม่รู้ หรือไม่รับผิดชอบ (พุทธศาสนิกชน, 2531)

การสื่อสารทางการเมือง (Political Communication) จึงเป็นกระบวนการทางการเมืองที่เกี่ยวข้องกับประชาชนในลักษณะการแลกเปลี่ยนข้อเท็จจริง ทศนะ และความคิดเห็น ตลอดจนประสบการณ์ต่าง ๆ ในทางการเมืองระหว่างบุคคล ซึ่ง McNair (2007) ให้ความหมายของการสื่อสารทางการเมืองว่าเป็นการสื่อสารอย่างตั้งใจ (Purposeful) เกี่ยวกับการเมือง ซึ่งหมายความรวมถึงประเด็นต่าง ๆ ต่อไปนี้ 1. การสื่อสารทุกรูปแบบของนักการเมืองและผู้มีบทบาททางการเมืองอื่น ๆ เพื่อจุดประสงค์บางอย่าง 2. การสื่อสารจากผู้เล่นที่ไม่ใช่นักการเมือง (Non-politician Actors) เช่น ผู้มีสิทธิลงคะแนนเสียง นักข่าว นักหนังสือพิมพ์ไปยังนักการเมือง และ 3. การสื่อสารที่เกี่ยวข้องกับผู้ที่มีบทบาทที่กล่าวมาและกิจกรรมต่าง ๆ ของกลุ่มบุคคลเหล่านี้ที่ปรากฏในการรายงานข่าว บทบรรณาธิการ และรูปแบบอื่น ๆ ที่ปรากฏในสื่อซึ่งเกี่ยวข้องกับการอภิปรายทางการเมืองและการสื่อสาร (Communication) ที่สมบูรณ์จะต้องประกอบด้วยปัจจัยต่าง ๆ ซึ่ง Berlo (1960) สรุปไว้มีองค์ประกอบ 4 ประการ ได้แก่

1. ผู้ส่งสาร (Source) ซึ่งจะต้องมีความรู้และทักษะในการสื่อสาร มีทัศนคติ มีระบบสังคมและระบบวัฒนธรรม
2. สาร (Message) ที่ประกอบด้วย รหัส เนื้อหา และการจัดเสนอทั้งรหัสเนื้อหา
3. สื่อหรือช่องสาร (Channel)
4. ผู้รับสาร (Receiver) ที่ประกอบด้วย ทักษะในการสื่อสาร ทัศนคติ ความรู้ ระบบสังคม และวัฒนธรรม

กล่าวโดยสรุปคือ การสื่อสารทางการเมืองเป็นกระบวนการทางความคิดที่เกิดจากการส่งสาร รับสาร ผ่านไปยังอีกฝ่ายเพื่อให้เข้าถึงสิ่งที่ต้องการสื่อออกไปเพื่อประโยชน์ในทางการเมือง

การใช้หลักพุทธธรรมในทางการเมือง

พระพุทธศาสนามีอิทธิพลต่อวิถีการดำเนินชีวิตของพุทธศาสนิกชนในสังคมไทยอย่างใกล้ชิด การน้อมนำเอาหลักคำสอนในพระพุทธศาสนามาใช้เป็นหลักในการดำเนินชีวิตให้ถูกต้องดีงาม ล้วนเชื่อมโยงเข้ากับหลักการที่ว่า มนุษย์ต้องประพฤติตนเพื่อให้เป็นประโยชน์และต้องอยู่ในศีลธรรม การนำหลักพุทธธรรมมาปฏิบัติเพื่อแก้ไขปัญหา จึงเป็นกระบวนการแก้ปัญหาแบบองค์รวม เป็นการพัฒนาคูณภาพชีวิตของมนุษย์ให้สามารถหลุดพ้นจากปัญหาต่าง ๆ ได้ (พระพรหมธานุพงศ์ มุ่งหมาย และคณะ, 2563)

การใช้หลักพุทธศาสนาเข้ามามีส่วนเกี่ยวข้องต่อการมีจิตสำนึก ความสะอาดใจ ความซื่อสัตย์สุจริต และบ่มเพาะให้ความรู้เกี่ยวกับการเมืองการปกครองที่ถูกต้อง นักการเมืองต้องเป็นแบบอย่างที่ดีของประชาชน ต้องมีความรับผิดชอบหน้าที่และมีเอกลักษณ์ที่ดี ส่วนประชาชนก็ต้องเข้าไปมีส่วนร่วมในการควบคุมดูแลจริยธรรมของนักการเมือง และต้องไม่เชื่อลัทธิชาตินิยมซึ่งผิดทั้งกฎหมายและจริยธรรม ด้านพรรคการเมือง ต้องควบคุมดูแลพฤติกรรมของนักการเมืองที่สังกัดของพรรคให้ได้คนดีเข้ามาในสภามากยิ่งขึ้น (วริยา ชินวรรณ และฐิตารีย์ ศิริศรีรัชชัย, 2558) จากที่กล่าวมาจึงเป็นการใช้พุทธธรรมพัฒนาสังคมไปสู่สัมมาทิฐิ

ตัวอย่างการใช้พุทธธรรมในการพัฒนาสังคม เพื่อสร้างกระบวนการเรียนรู้จนเกิดสัมมาทิฐินี้ ธีระวุฒิ อรุณเวช (2554) สรุปไว้ 7 ประการ ได้แก่

1. สัมมาอาชีวะ เป็นหลักธรรมที่ว่าด้วยการเกื้อกูลต่อตนเองและผู้อื่น โดยการประกอบอาชีพที่เอื้ออำนวยให้เกิดความสุข
2. ปรัชญาของเศรษฐกิจพอเพียง ซึ่งมีรากฐานมาจากคุณธรรมทางศาสนา เป็นกรอบแนวคิดที่มุ่งให้ทุกคนสามารถพึ่งพาตัวเองได้ รวมถึงการพัฒนาให้ดียิ่งขึ้นจนเกิดความยั่งยืน
3. การเสริมสร้างกระบวนการเรียนรู้ผ่านสถาบันครอบครัวบนฐานพุทธธรรม โดยใช้ครอบครัวสร้างความสันติสุขให้แก่สังคมส่วนรวม เช่นการส่งเสริมให้ครอบครัวอบรมสั่งสอนบุตรหลานโดยใช้หลักพรหมวิหาร
4. เพื่อสร้างความสัมพันธ์ที่ดีในครอบครัว ซึ่งจะเป็นการฝึกเด็กให้เรียนรู้และปฏิบัติต่อผู้อื่นด้วยความเมตตา และมีความรับผิดชอบต่อกันเองและผู้อื่นได้
4. หลักไตรสิกขา ซึ่งเป็นกระบวนการพัฒนามนุษย์ 3 ด้าน คือ ศีล สมาธิ และปัญญา และใช้กระบวนการคิดแบบโยโสมนสิการ
5. การสนทนาอย่างมีสติ โดยการให้เกียรติคู่สนทนา เช่น ตั้งใจฟัง สบตา หลีกเลี่ยงการทำกิจกรรมอื่นในขณะที่สนทนา
6. อปริหานิยธรรม 7 ประการ โดยประยุกต์ใช้กับการทำงานในสังคม เป็นการส่งเสริมกระบวนการมีส่วนร่วมโดยใช้พุทธธรรมเป็นฐานเพื่อสร้างความสามัคคีในหมู่คณะ

7. หลักอริยสัจ 4 เป็นหลักคิดเพื่อการแก้ไขปัญหานั้นจะนำไปสู่ความสันติสุข โดยนำหลักธรรมนี้มาใช้เป็นวิธีคิด เพื่อให้สามารถมองเห็นหนทางในการแก้ไขปัญหานั้น

การใช้พุทธธรรมมาพัฒนามนุษย์เพื่อให้มีคุณภาพทั้งชีวิต จิตใจและพฤติกรรม ก่อให้เกิดการอยู่ร่วมกันด้วยความสุข สันติ มีน้ำใจต่อกัน จำเป็นต้องแปลความหมายเหล่านั้นออกมาเป็นนามธรรมและรูปธรรมที่ชัดเจนยิ่งขึ้น ทั้งนี้อาจมีการแปลความหมายหลายหลากได้ เพราะในสาระแห่งพุทธธรรมเองก็มีแนวทางการพัฒนาคุณภาพชีวิตด้านจิตใจ และพฤติกรรมของบุคคลเป็นหลายระดับ ตั้งแต่ระดับกัลยาณปุขชนไปจนถึงระดับอริยบุคคลชั้นต่าง ๆ ในการพัฒนาระดับมหัพภาค ซึ่งครอบคลุมสังคมทั้งประเทศ ควรที่จะมีการกำหนดเป้าหมายการพัฒนาศาสนา ศีลธรรม ในระดับที่ถือว่าเป็นความจำเป็นพื้นฐานสำหรับการอยู่ร่วมกันด้วยความสงบและความเกื้อกูลต่อกัน อย่างไรก็ตาม การใช้พุทธธรรมก็ยังมีรายละเอียดของระดับภาวะที่ต่างกันเป็นหลายระดับจำเป็นจะต้องขยายความออกมาเป็นเจตคติและพฤติกรรมในขอบเขตที่แคบลงโดยนำจะมีเกณฑ์ในการพิจารณาอย่างน้อย 2 ประการ คือ 1. ควรให้ถูกต้องตามหลักพุทธธรรมโดยถือเอาพระไตรปิฎกเป็นหลักในการพิจารณา และ 2. ควรคำนึงถึงความเป็นไปได้ของการนำไปใช้ปฏิบัติให้เกิดผลแก่คนส่วนใหญ่ ทั้งนี้ก็ต้องมีเป้าหมายที่จะส่งเสริมให้คนได้มีโอกาสที่จะพัฒนาคุณภาพ ไปได้สูงสุดตามศักยภาพของแต่ละบุคคลด้วย (สุภาพรณ ฦ บางช้าง และคณะ, 2527)

บทบาทของพระสงฆ์ในการสื่อสารทางการเมืองโดยใช้หลักพุทธธรรม มีหลายรูปที่ได้แสดงบทบาทในลักษณะการเผยแผ่หลักธรรมทางพระพุทธศาสนาที่สามารถนำไปประยุกต์ใช้ทางการเมือง และชี้แนะให้ผู้คนเห็นถึงการนำหลักธรรมคำสั่งสอนไปประยุกต์ใช้ในชีวิตประจำวันในบริบทต่าง ๆ เช่น การเทศนาในวัดวาอาราม และผ่านทางสื่อทั้งโทรทัศน์ วิทยุ หนังสือ หนังสือพิมพ์และระบบสังคมออนไลน์ สะท้อนให้เห็นถึงความเชื่อมโยงระหว่างเรื่องของพระพุทธศาสนา กับแนวคิดการจัดการความรู้ในแง่มุมที่ต่างกันไป (มงคลชัย วิริยะพินิจ, 2566) ลักษณะดังกล่าวจึงเป็นการสื่อสารทางการเมืองที่เชื่อมโยงระหว่างหลักธรรมทางพระพุทธศาสนาเพื่อยกระดับจิตใจ และพฤติกรรมที่ดีแก่คนในสังคมทั้งนักการเมืองและประชาชนทั่วไปผ่านสื่อตนเอง

กล่าวโดยสรุปคือ การใช้หลักพุทธธรรมในทางการเมืองคือ การประยุกต์ใช้ หรือการนำเอาหลักธรรมทางพระพุทธศาสนาไปใช้ให้เป็นประโยชน์แก่สังคมส่วนรวม เพื่อยกระดับคุณภาพชีวิตและจิตใจของมนุษย์ในหลากหลายรูปแบบ เช่น การเทศนาผ่านช่องทางต่าง ๆ ทั้งที่วัด โทรทัศน์ วิทยุ สื่อสิ่งพิมพ์และระบบสังคมออนไลน์

การสื่อสารทางการเมืองตามหลักพุทธธรรมของพุทธทาสภิกขุ

พุทธทาสภิกขุ เป็นพระภิกษุสงฆ์ที่มีชีวิตอยู่ระหว่างปี พ.ศ. 2449-2536 ท่านเป็นพระสงฆ์ที่มีความโดดเด่นในการประกาศคำสอนทางพระพุทธศาสนาที่มีเอกลักษณ์เฉพาะ ท่านเป็นพระสงฆ์ที่มีบทบาทในการเป็นนักคิด นักเขียนคนสำคัญ ที่ได้แสดงความคิดเห็นในทางการเมืองการปกครองในยุคนั้นทั้งในทางตรงและทางอ้อม กล่าวคือ ในทางตรงนั้นท่านได้กล่าวถึง ติความ และวิจารณ์ระบอบการเมืองการปกครองในขณะที่ท่านยังมีชีวิตอยู่ ส่วนในทางอ้อมคือการที่แนวความคิดทางการเมือง หรือแม้แต่วาทะกรรมของท่านได้ถูกส่งต่อ โดยการถูกหยิบยกนำมาอธิบาย ติความ ขยายความและวิจารณ์ โดยคนรุ่นหลังอย่างกว้างขวางกระทั่งในปัจจุบัน (วันพัฒน์ ยังมีวิทยา, 2560)

พุทธทาสภิกขุมองว่า “ธรรมะกับการเมือง” คือสิ่งที่แยกจากกันไม่ได้ เนื่องจากพื้นฐานแนวคิดทางการเมืองทุกระบบนั้นมีจุดมุ่งหมายในการสร้างความผาสุกให้กับมนุษย์ โดยมีวิธีการที่แตกต่างกันจึงทำให้เกิดข้อผิดพลาดเกิดขึ้น ในทัศนะของพุทธทาสภิกขุ ต้องการสื่อสารว่าหากการเมืองใดประกอบด้วยธรรมะย่อมเป็น

การเมืองที่ถูกต้อง เนื่องจากธรรมะคือธรรมชาติ เห็นได้จากในหนังสือธรรมะกับการเมืองที่กล่าววาระระบบการเมืองต่าง ๆ ไม่ว่าจะเป็นประชาธิปไตย สังคมนิยมเผด็จการ หรือราชาธิปไตย ถ้าหากดำเนินการไปเพื่อจุดหมายในการสร้างความผาสุกให้แก่มนุษย์โดยปราศจากปัญหาแล้ว พุทธทาสภิกขุถือว่าเป็นระบบการเมืองที่ถูกต้องทั้งสิ้น ในทางตรงกันข้าม หากไม่เป็นไปเพื่อจุดหมายดังกล่าวแล้ว ท่านก็ถือว่าเป็นระบบการเมืองที่ไม่ถูกต้องหรือไม่ประกอบด้วยธรรม (พุทธทาสภิกขุ, 2546) “ธรรมะกับการเมือง” จึงเป็นการสื่อสารทางการเมือง (Political Communication) ในลักษณะของการแสดงทัศนะ เพื่อแลกเปลี่ยนข้อเท็จจริงและความคิดเห็น ตลอดจนประสบการณ์ต่าง ๆ ในทางโลกและทางธรรมซึ่งถือว่าพุทธทาสภิกขุเป็นผู้หนึ่งที่มีความแตกฉานในการนำหลักพุทธธรรมมาสั่งสอนประชาชน สาร (Message) ที่สื่อออกมาผ่านสื่อมายังผู้รับสาร (Receiver) จึงช่วยในการปรับทัศนคติ โลกทัศน์ ความรู้ ระบบสังคม และวัฒนธรรมแก่ผู้รับสารที่เป็นประชาชนทั่วไปตลอดจนองค์กรทางการเมือง (Political Organization) ได้

พุทธทาสภิกขุได้เสนอ “ธัมมิกสังคมนิยม” ว่าเป็นแนวคิดทางการเมืองใหม่ในอีกมิติหนึ่งที่มีความแตกต่างไปจากการเมืองสองระบบเดิม เป็นการเติมเต็มในส่วนที่เป็นข้อด้อยของเสรีนิยมประชาธิปไตย และสังคมนิยมคอมมิวนิสต์ เนื่องจาก “ธัมมิกสังคมนิยม” ที่พุทธทาสภิกขุได้เสนอนี้ มีแนวความคิดทางการเมืองที่มีความสัมพันธ์ระหว่างธรรมะกับการเมือง โดยเพิ่มเติมคำว่า “ธัมมิก” มาผสมกับ คำว่า “สังคมนิยม” หมายถึง สังคมนิยมที่ประกอบด้วยธรรมะที่มีความมุ่งหมายไปที่การยึดประโยชน์ของสังคมเป็นหลัก เพื่อให้มนุษย์อยู่ร่วมกันในสังคมได้อย่างผาสุก (พุทธทาสภิกขุ, 2548)

หลักการของธัมมิกสังคมนิยมมีใจความสำคัญ 5 ประการ (พระสุภาพร เตชธโร และพระมหามหวินทร์ ปุริสุตโตโม, 2562) ได้แก่

1. ความเท่าเทียม คือ การสนับสนุนความเท่าเทียมในสิทธิและโอกาสในสังคมสำหรับทุกคนโดยไม่ว่าจะเป็นสีผิว ศาสนา วัฒนธรรม หรือสถานะทางเศรษฐกิจ
2. ความยุติธรรม คือ การสร้างระบบที่เป็นธรรมและยุติธรรม ไม่เลือกปฏิบัติ โดยให้ความสำคัญกับความเท่าเทียมของมนุษย์
3. การแบ่งแยกอำนาจ คือ การสร้างระบบการปกครองที่มีการแบ่งแยกอำนาจและความเป็นอิสระของสถาบันต่าง ๆ เช่น รัฐบาล กฎหมาย และสื่อมวลชน เพื่อป้องกันการควบคุมอำนาจที่มีโอกาสนำไปสู่การละเมิดสิทธิและเสรีภาพของประชาชน
4. การพัฒนาทางเศรษฐกิจที่ยั่งยืน คือ การสนับสนุนระบบเศรษฐกิจที่สามารถให้ทุกคนในสังคมได้มีส่วนร่วม โดยการสร้างโอกาสทางการศึกษา การเข้าถึงบริการสาธารณสุขที่ดี และการสร้างโอกาสทางการทำงาน
5. ความเข้มแข็งของสังคม คือ การสนับสนุนการพัฒนาเพื่อสร้างความเข้มแข็งให้สังคมมีความแข็งแกร่งและยั่งยืน โดยสนับสนุนการสร้างเครือข่ายและความสัมพันธ์ที่ดีในหมู่คณะ

จากที่กล่าวมา สามารถเชื่อมโยงหลักการธัมมิกสังคมนิยมกับหลักธรรมทางพระพุทธศาสนา ดังนี้

1. หลักความเท่าเทียม สอดคล้องกับหลักสาราณียธรรม 6 โดยเฉพาะข้อสาธารณโภคี คือการแบ่งปันลาภผลที่ได้มาโดยชอบธรรมแก่ผู้อื่น และหลักพรหมวิหาร 4 ที่สอนให้มีเมตตา กรุณาต่อเพื่อนมนุษย์อย่างเท่าเทียมกัน ไม่เลือกชั้นวรรณะ
2. หลักความยุติธรรม สอดคล้องกับหลักทศพิธราชธรรม โดยเฉพาะข้ออิริยธนะ คือการประพฤติที่ไม่คลาดจากธรรม และอาชวชะ คือความซื่อตรง
3. หลักการแบ่งแยกอำนาจ สอดคล้องกับหลักอุปนิยธรรม 7 ที่เน้นการกระจายอำนาจและการมีส่วนร่วมในการปกครอง
4. หลักการพัฒนาเศรษฐกิจที่ยั่งยืน สอดคล้องกับหลักสังคหวัตถุ 4 ที่เน้นการสงเคราะห์ช่วยเหลือกัน และหลักทฤษฎีธัมมิกัตถประโยชน์ 4 ที่สอนเรื่องการจัดการทรัพยากรและการดำเนินชีวิตอย่างมีเหตุผล และ
5. หลักความเข้มแข็งของสังคม สอดคล้อง

กับหลักสาราณียธรรม 6 ที่ส่งเสริมการอยู่ร่วมกันอย่างสันติสุข ซึ่งการเชื่อมโยงดังกล่าวแสดงให้เห็นว่าหลักการของธัมมิกสังคมนิยมมีรากฐานที่สอดคล้องกับหลักธรรมในพระพุทธศาสนา ซึ่งมุ่งเน้นการสร้างสังคมที่เป็นธรรม มีความเท่าเทียม และส่งเสริมการพัฒนาที่ยั่งยืน โดยตั้งอยู่บนพื้นฐานของศีลธรรมและการเอื้อเฟื้อเกื้อกูลกัน

แนวคิดธัมมิกสังคมนิยมนี้ท่านได้เสนอขึ้นมาในช่วงที่สังคมไทยกำลังอยู่ในช่วงเผชิญหน้าเกิดความขัดแย้งทางด้านอุดมการณ์ทางการเมืองระหว่างอุดมการณ์เสรีประชาธิปไตย และอุดมการณ์สังคมนิยมคอมมิวนิสต์อันนำไปสู่ความแตกแยกเกิดเหตุการณ์ 14 ตุลาคม 2516 ขึ้น (พระสุภาพร เตชธโร และพระมหา มหวิรินทร์ ปุริสุตโต, 2562) ท่านได้แสดงจุดยืนอย่างชัดเจนในการวิพากษ์วิจารณ์ประชาธิปไตยชนิดที่ตั้งอยู่บนพื้นฐานของเอกัตตนิยมหรือปัจเจกนิยม และคำวิจารณ์ของท่านแสดงให้เห็นชัดว่า ท่านมองเห็นพื้นฐานของทุนนิยมสุดโต่งควบคู่อยู่กับประชาธิปไตยแบบนี ทั้งยังเห็นว่า อำนาจครอบงำของทุนและนายทุนผูกขาดเป็นต้นตอปัญหาของประชาธิปไตยในปัจจุบัน ท่านจึงมีจุดยืนชัดเจนว่า ระบบการเมืองที่สอดคล้องกับธรรมะนั้นจะต้องมีพื้นฐานอยู่บนหลักการ “สังคมนิยม” หากแต่จะต้องเป็นสังคมนิยมที่ก่อปรด้วยธรรมะ มิใช่สังคมนิยมชนิดที่ทำลายนายทุนด้วยไฟอาฆาต ซึ่งเป็นสังคมนิยมที่ทำให้ได้เสรีภาพที่ไม่ควรได้ สูญเสียเสรีภาพที่ไม่ควรสูญเสีย และในที่สุดแล้วก็หันไปหาแนวทางวัตถุนิยม สะสมส่วนเกินอยู่ดี สรุปได้ว่า แนวคิดธัมมิกสังคมนิยมของพุทธทาสภิกขุคือ วิถีทางที่เน้นผลประโยชน์ของสังคมเป็นหลัก โดยให้ปัจเจกบุคคลไม่กอบโกยเอาส่วนเกินไม่เห็นแก่ตัว ไม่เป็นทาสของวัตถุและที่สำคัญคือ ต้องประกอบด้วยธรรม (สมคิด คำบอน, 2552) สาร (Message) ดังกล่าวที่พุทธทาสภิกขุสื่อออกมาจึงชี้ให้เห็นว่า แท้จริงแล้วระบบการปกครองใด ๆ ก็ตามหากเป็นไปตามธรรมชาติเพื่อประโยชน์แก่มนุษย์และปราศจากปัญหาเปรียบเหมือนการใช้หลักอริยสัจ 4 ในการปกครอง ซึ่งเป็นกรอบความคิดในการแก้ไขปัญหาที่เกิดขึ้นเพื่อความสันติสุขของสังคม (ธีระวุฒิ อรุณเวช, 2554) ความคิดดังกล่าวมีลักษณะโดยทั่วไป (General) มากกว่าการชี้เฉพาะ (Specific) กล่าวคือ พุทธทาสภิกขุไม่ได้พูดอย่างเฉพาะเจาะจงว่าในขณะช่วงเวลานั้น ระบอบการเมืองแบบใดที่ดีที่สุดและเหมาะสมต่อสังคมไทย หากแต่ท่านได้ให้หลักการกว้าง ๆ ว่าการเมืองที่ดีควรมีลักษณะอย่างไร (สมคิด คำบอน, 2552)

หลักคิดของพุทธทาสภิกขุที่กล่าวว่า การเมืองคือธรรมะ ได้ให้ความสำคัญไปที่ธรรมะที่แปลว่า คุณความดี หากทุกคนทำดีทุกที่ย่อมมีความสุขในระดับต่าง ๆ ทั้งหมู่บ้าน เมือง ประเทศ และโลก ศีลธรรมจึงเป็นเรื่องสำคัญกว่าสิ่งอื่นใด (พุทธทาสภิกขุ, 2538) ที่กล่าวมาข้างต้นสะท้อนผ่านสาร (Message) ที่มีความชัดเจนในทางการเมืองเกี่ยวกับการขาดศีลธรรมนำไปสู่การทุจริตคอร์รัปชัน การแก่งแย่งชิงดีชิงเด่นกัน ความว่า (พุทธทาสภิกขุ, 2566)

ถ้าศีลธรรมไม่กลับมาโลกาวินาศ	มนุษยชาติเลวร้ายกว่าเดรัจฉาน
มัวหลงเรื่องกินกามเกียรติกเลียดนิพพาน	ล้วนตื้อด้านไม่เห็นยวร้ายบังคับใจ
อาชญากรรมเกิดกระหน่ำลงในโลก	มีเลือดโชกแดงฉานแล้วชานไหล
เพราะบ้ากินบ้ากามทรมานเกินไป	บ้าเกียรติก็พอไม่ได้ให้มาตน
อยากครองเมืองครองโลกโยกกันใหญ่	ไม่มีใครเมตตาใครให้สับสน
ขอศีลธรรมได้กลับมาพาหมู่คน	ให้ผ่านพ้นวิกฤตการณ์ทันเวลา

การให้ความสำคัญกับศีลธรรมจึงเป็นสิ่งที่คุ้มครองรักษาความสงบสุขให้แก่สังคมให้คงอยู่ได้ เนื่องจากโดยพื้นฐานของมนุษย์ยังยึดติดกับความรัก โลภ โกรธ และหลง ซึ่งเป็นหนทางสู่อบาย ไม่มีทางถึงนิพพาน เหล่านี้จึงล้วนสร้างปัญหาแก่สังคมส่วนรวม ท้ายที่สุดศีลธรรมจะเป็นสิ่งนำพามนุษย์ผ่านพ้นวิกฤตทางการเมืองไปได้

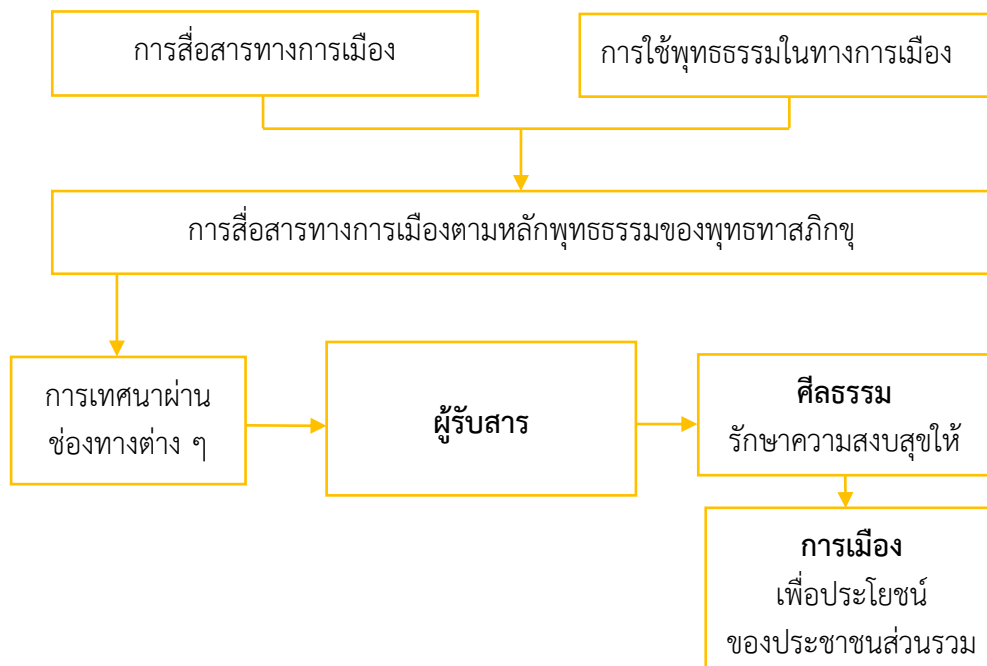

กล่าวโดยสรุปคือ แนวทางการสื่อสารทางการเมืองของพุทธทาสภิกขุ ไม่ได้ระบุเฉพาะเจาะจงว่า ระบบการเมืองแบบใดในโลกแห่งความเป็นจริงในช่วงเวลานั้นที่ดีและเหมาะสมต่อสังคมไทยมากที่สุด หากแต่ให้หลักการกว้าง ๆ ว่าการเมืองที่ดีควรเป็นเช่นไรซึ่งท่านต้องการให้มนุษย์ให้ความสำคัญกับธรรมะ คือ ศีลธรรม หากทุกคนมีศีลธรรม ระบบการเมืองใดก็ย่อมเป็นไปเพื่อประโยชน์ของประชาชนส่วนรวมทั้งสิ้น หลักธรรมที่สอดคล้องกับแนวทางดังกล่าว ได้แก่ 1. ทศพิธราชธรรม เป็นหลักธรรมสำหรับผู้ปกครองที่เน้นการมีศีลธรรม คุณธรรม องค์ประกอบสำคัญ เช่น ทาน (การให้) ศีล (ความประพฤติดีงาม) ปริจาคะ (การเสียสละ) อาชวระ (ความซื่อตรง) และมัททวะ (ความอ่อนโยน) ซึ่งสอดคล้องกับแนวคิดของพุทธทาสที่ว่า หากผู้ปกครองมีศีลธรรม ไม่ว่าจะเป็นระบบการเมืองใดก็จะเป็นไปเพื่อประโยชน์ส่วนรวม 2. อปรีหานิยธรรม 7 เป็นหลักธรรมที่นำไปสู่ความเจริญของหมู่คณะ เน้นการมีส่วนร่วมและความสามัคคี สะท้อนแนวคิดที่ว่าเมื่อทุกคนในสังคมมีธรรมะ ย่อมนำไปสู่ความเจริญของส่วนรวม 3. พรหมวิหาร 4 เป็นหลักธรรมที่ผู้ปกครองพึงมี ประกอบด้วย เมตตา กรุณา มุทิตา อุเบกขา สอดคล้องกับแนวคิดที่ว่าผู้มีอำนาจควรมีจิตใจที่ประกอบด้วยธรรม คำนึงถึงประโยชน์ส่วนรวม 4. สาราณียธรรม 6 หลักธรรมที่ก่อให้เกิดความสามัคคีในสังคม ที่เน้นการแสดงความรักเมตตาทั้งทางกาย วาจา ใจ และการแบ่งปันผลประโยชน์อย่างเท่าเทียม 5. อัมมาธิปไตย เป็นแนวคิดที่ให้ความสำคัญกับธรรมเป็นใหญ่ สอดคล้องกับแนวคิดของพุทธทาสที่ถือความถูกต้อง ดีงาม เป็นไปตามเหตุผล และ 6. ทิฐฐธัมมิกัตถประโยชน์ 4 ที่สอนเรื่องการจัดการทรัพย์ สอดคล้องกับหลักการดำเนินชีวิตอย่างมีเหตุผล

แนวคิดของพุทธทาสภิกขุจึงสะท้อนให้เห็นว่า รูปแบบการปกครองไม่สำคัญเท่ากับการมีธรรมะหรือ ศีลธรรมของผู้คนในสังคม หากผู้คนในสังคมยึดมั่นในหลักธรรม ไม่ว่าจะเป็นระบบการเมืองใดก็สามารถนำพา สังคมไปสู่สันติสุขได้

การสื่อสารทางการเมืองตามหลักพุทธ ธรรมของพุทธทาสภิกขุแสดงเป็นความสัมพันธ์ของการสื่อสารทางการเมืองตามหลักพุทธธรรมของพุทธทาสภิกขุ ได้ดังภาพ

ภาพที่ 1 ความสัมพันธ์ของการสื่อสารทางการเมืองตามหลักพุทธธรรมของพุทธทาสภิกขุ

จากภาพความสัมพันธ์ของการสื่อสารทางการเมืองตามหลักพุทธธรรม ของพุทธทาสภิกขุ สามารถสรุปผลลัพธ์ที่เกิดขึ้นได้ ดังนี้

1. เกิดการตื่นตัวทางความคิดในสังคมไทยเกี่ยวกับการมองการเมืองผ่านมิติทางธรรม โดยท่านได้เสนอมุมมองที่ว่าเมืองที่ดีต้องตั้งอยู่บนพื้นฐานของศีลธรรม ทำให้สังคมเริ่มตระหนักว่าระบอบการเมืองไม่ใช่ตัวชี้วัดความสำเร็จ แต่อยู่ที่คุณธรรมของผู้คนในสังคม
 2. เกิดการปรับเปลี่ยนวิธีคิดเกี่ยวกับการเมือง จากเดิมที่มักจะโต้เถียงกันว่าระบอบการเมืองใดดีกว่ากัน มาเป็นการให้ความสำคัญกับการพัฒนาคุณธรรมของคนในสังคม ซึ่งเป็นรากฐานสำคัญของการเมืองที่ดี
 3. เกิดแนวทางการประนีประนอมทางความคิด เพราะการสื่อสารของท่านไม่ได้ปฏิเสธระบอบการเมืองใดโดยสิ้นเชิง แต่ชี้ให้เห็นว่าทุกระบอบสามารถนำไปสู่ประโยชน์ส่วนรวมได้หากผู้คนมีธรรมะ ทำให้ลดความขัดแย้งทางความคิดในสังคม
 4. เกิดการขยายมุมมองทางการเมืองให้กว้างขึ้น โดยไม่จำกัดอยู่เพียงเรื่องการเลือกตั้งหรือระบอบการปกครอง แต่ครอบคลุมถึงการพัฒนาจิตใจและคุณธรรมของคนในสังคม ซึ่งเป็นรากฐานของการเมืองที่ดี
 5. เกิดการเชื่อมโยงระหว่างหลักธรรมทางพุทธศาสนากับการเมือง ทำให้พุทธศาสนาไม่ได้ถูกมองว่าแยกขาดจากการเมือง แต่สามารถนำมาประยุกต์ใช้เพื่อพัฒนาการเมืองให้เป็นไปเพื่อประโยชน์ส่วนรวมได้
- ผลลัพธ์ดังกล่าวแสดงให้เห็นว่าการสื่อสารทางการเมืองของพุทธทาสภิกขุได้สร้างการเปลี่ยนแปลงทางความคิดให้กับสังคมไทย โดยเฉพาะการมองการเมืองผ่านมิติทางธรรม ซึ่งยังคงมีอิทธิพลต่อความคิดทางการเมืองในสังคมไทยมาจนถึงปัจจุบัน

สรุป

การสื่อสารทางการเมืองเป็นกระบวนการทางความคิดที่ส่งผ่านไปยังอีกฝ่ายเพื่อให้เข้าถึงสิ่งที่ต้องการสื่อออกไปเพื่อประโยชน์ในทางการเมือง พุทธทาสภิกขุ นับเป็นพระสงฆ์ที่มีบทบาทอย่างยิ่งในการใช้หลักพุทธธรรมในทางการเมือง โดยการประยุกต์ใช้ หรือการนำเอาหลักธรรมทางพระพุทธศาสนาไปใช้ให้เป็นประโยชน์แก่สังคมส่วนรวม เพื่อยกระดับคุณภาพชีวิตและจิตใจของมนุษย์ในหลากหลายรูปแบบ เช่น การเทศนาผ่านช่องทางต่าง ๆ ทั้งที่วัด โทรทัศน์ วิทยุ และสื่อสิ่งพิมพ์ พุทธทาสภิกขุได้ให้ความสำคัญกับศีลธรรม ซึ่งเป็นสิ่งที่คุ้มครองรักษาความสงบสุขให้แก่สังคมให้คงอยู่ และนำพามนุษย์ผ่านพ้นวิกฤตทางการเมืองไปได้ แนวทางการสื่อสารทางการเมืองของพุทธทาสภิกขุ จึงต้องการให้มนุษย์ให้ความสำคัญกับธรรมะ คือศีลธรรม หากทุกคนมีศีลธรรมระบบการเมืองใดก็ย่อมเป็นไปเพื่อประโยชน์ของประชาชนส่วนรวมทั้งสิ้น

เอกสารอ้างอิง

- ธีระวุฒิ อรุณเวช. (2554). *กระบวนการพัฒนาสังคมสู่ความอยู่เย็นเป็นสุขในระดับพื้นที่บนฐานพุทธธรรม*. สืบค้น 7 สิงหาคม 2567, จาก https://www.m-society.go.th/ewtadmin/ewt/mso_web/article_attach/8937/11106.doc.
- พระพรหมญาณพงศ์ มุ่งหมาย และคณะ. (2563). การประยุกต์ใช้หลักพุทธธรรมเพื่อการส่งเสริมโครงการรักนวลสงวนตัว ของนักเรียนโรงเรียนปรางค์กู่ อำเภอปรางค์กู่ จังหวัดศรีสะเกษ. *วารสารบัณฑิตสาเกตปริทรรศน์*, 5(1), 44-56.
- พระสุภาพร เตชธโร และพระมหามหาวินทร์ ปุริสุตโตโม. (2562). บทวิจารณ์หนังสือ เรื่อง ธรรมิกสังคมนิยม DHAMMIC SOCIALISM เขียนโดย พุทธทาสภิกขุ. *วารสารชัยภูมิปริทรรศน์*, 2(3), 10-20.
- พุทธทาสภิกขุ. (2531). *การเมืองคือธรรมะ*. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์อรุณวิทยา.

- _____. (2538). ศีลธรรมกับมนุษยโลก (พิมพ์ครั้งที่ 2). สุราษฎร์ธานี: ธรรมทานมูลนิธิ.
- _____. (2546). ธรรมะกับการเมือง (พิมพ์ครั้งที่ 2). สุราษฎร์ธานี: ธรรมทานมูลนิธิ.
- _____. (2548). อัมมิกสังคณนิยม. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์สุภาพใจ.
- _____. (2566). แจกมรดกพุทธทาส. นนทบุรี: มูลนิธิสวนแก้ว.
- มงคลชัย วิริยะพินิจ. (2566). มองวัฒนธรรมสู่การจัดการความรู้ (พิมพ์ครั้งที่ 2). กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- วริยา ชินวรรณ และฐิตารีย์ ศิริศรีษชัย. (2558). จริยธรรมในวิชาชีพนักการเมือง. นครปฐม: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยมหิดล.
- วันพัฒน์ ยังมีวิทยา. (2560). พุทธทาสกับการให้ความชอบธรรมต่ออุดมการณ์แห่งรัฐไทย. วารสารสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยนเรศวร, 13(1), 181-224.
- สมคิด คำบอน. (2552). แนวคิดอัมมิกสังคณนิยมของท่านพุทธทาสภิกขุกับการพัฒนาประชาธิปไตย (วิทยานิพนธ์ปริญญารัฐศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชารัฐศาสตร์). นนทบุรี: มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช.
- สุภาพรรณ ณ บางช้าง และคณะ. (2527). การประยุกต์หลักพุทธธรรมมาใช้ในการพัฒนาชนบท. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- สุรพล สุธะพรหม และนันทนา นันทวโรภาส. (2562). การสื่อสารทางการเมืองของพระเทพปฏิภาณวาที (เจ้าคุณพิพิธ): ศึกษาในช่วงเวลา พ.ศ. 2540-2560. วารสารมหาจุฬานาครทรรศน์, 6(5), 2501-2518.
- สุรพล สุธะพรหม. (2560). *ความคิดทางการเมืองตามแนวพระพุทธศาสนาของพุทธทาสภิกขุ*. สืบค้น 7 สิงหาคม 2567, จาก <https://gps.mcu.ac.th/wp-content/uploads/2017/05/ความคิดทางการเมืองตามแนวพระพุทธศาสนา.pdf>
- Berlo, D. K. (1960). *The Process of Communication; An Introduction to Theory and Practice*. San Francisco: Rinehart Press.
- McNair, B. (2007). *An Introduction to Political Communication* (4th ed.). New York: Routledge.
- Mueller, C. (1973). *The politics of communication: a study in the political sociology of language, socialisation, and legitimating*. London: Oxford University Press.

